

KÖKTÜRKÇENİN SÖZVARLIĞI ÜZERİNE

DOĞAN AKSAN

Köktürkçe metinlerin açıklanması konusunda gönümüze değin birçok çalışma yapıldığı, birçok kitap ve yazının yayımlandığı bir gerçektir. Ancak bu metinlerin değişik açılardan, yeterince değerlendirilmiş olduğu bugün de söylenemez, kanısındayım.

Daha önce de değindiğim gibi, Türkçenin bu en eski belgelerinin sözcük-bilim, adbilim ve anlambilim açısından gerektiği ölçüde incelenmesi yalnızca, Türk dilinin bir evresinin aydınlatılmasını sağlamayacak, bu dilin daha önceki döneminin, bir yazı diline dönüşme tarihinin, dolayısıyla Altay dilleri kuramına ışık tutacak kimi noktaların belirlenmesine de yardımcı olacaktır.

Burada hemen belirtmek istiyorum ki, Köktürkçe, tıpkı Uygurca gibi bir yazı diliydi. Bunu ileri sürerken yalnızca, daha bundan 21 yıl önce R. GIRAUD'nun üzerinde çalıştığı ve sonradan benim değindiğim birtakım anlatım ve metrik özelliklerine değil, sözvarlığının bu yazımda da birtakım yeni örneklerle göstermek istediğim kimi ilgi çekici niteliklerine, bize kimi gerçeklerden haber getiren gelişmelerine dayanıyorum¹.

Bilindiği gibi Uygurca evresi, Türklerin yerleşik yaşama geçtikleri, değişik dinlerin metinlerinin Türkçeye aktarıldığı, çeşitli konularda birçok çevirilerin yapıldığı bir dönemdir. Bir yazı dili olan Uygurcada, bir bölümü yabancı kavramlardan çevrilme birçok türetme vardır; tek bir sözcüğün türevlerinden oluşan geniş sözcük ailelerine rastlanır. Konuları çok kısıtlı ve sözvarlığı 800 sözcük dolayında olan, taşa yazılma zorunluluğu yüzünden kısa anlatıma

¹ René GIRAUD'nun *L'Inscription de Bain Tsokto* (Paris, 1961) adlı yapıtında Tonyukuk yazıtının metrik açısından incelendiği, satırların, tümcelerin hece sayısı bakımından çözümlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Yazıtta hece sayısı yönünden birbirine koştur parçalar, ritmik öğeler bulan araştırmacı, anlatımdaki şiir niteliğine dikkati çeker. (s. 123-137). Yazar, *L'Empire des turcs célestes* (Paris, 1960) adlı kitabında da Köktürk yazıtlarının anlatım özellikleri üzerinde durur. Eski Türkçe dönemi ve Köktürk sözvarlığı üzerinde, aşağıdaki yazılarda ben de durmuştum: *Türkçe araştırmalarında yeni yollar*: TDAY Belleten 1969, 45-55; *Kavram alanı - kelime ailesi ilişkileri*: TDAY Belleten 1971, 253-262; *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, 1971, s. 90 ve ötesi; *Eşanlamlılık sorunu*: Türkoloji Dergisi VI, 1 (1974), 1-14; *Türk yazı dilinin yaşayla ilgili yeni araştırmalar*: TDAY Belleten 1975-76; *Zur Frage der semantischen Kriterien in der uralaltaischen Sprachwissenschaft*: Altaica, Helsinki, 1977, 17-27; *Bemerkungen zur Semasiologie und Lexikologie des Altürkischen*: Materialia Turcica Band III (1977), 33-37.

yönelen Köktürk yazıtlarında da böyle sözcük ailelerinin bulunduğu, dolayısıyla bu dilin gelişmiş bir yazı dili olduğuna tanıklık eden ipuçları vardır.

Benim “ileri öğeler” diye tanımladığım bir bölüm sözcükler bu gibi ailelerin kimi öğeleri olup konuların kısıtlılığı nedeniyle bu metinlerde geçmeyen, aynı ailelerden öteki öğelerse, çoğunlukla Uygur metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda, bu konuda yeni örnekler vererek bunların sözcükbilim ve anlambilim açısından yorumlanmasına gitmek istiyorum.

Köktürk metinlerinde geçen *bulğaq* sözcüğü çeşitli açılardan dikkate değer nitelikleri olan ve birtakım gerçekleri saklayan bir öğedir, sanıyoruz². Tonyukuk anıtında (1. Taş, doğu, 5. satır) yer alan “*türk bodunu yeme bulğaq ol temiş*” (Türk ulusu yine karışıklık içindedir demiş) ve Kültigin yazıtındaki “*teñri yir bulğaqın için yağı bolı*” (yer gök karıştığı için düşman oldu; kuzey, 4. satır) tümcelerindeki *bulğaq* ‘karışıklık’ anlamında kullanılmıştır³. Hemen belirtelim ki, aynı öge Kâşgarlı’da ‘düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen karışıklık’ olarak açıklanmakta ve yer almaktadır (I, 467-2).

Sözcüğün VIII. yüzyılda soyut ve özel bir anlamda kullanılması, üzerinde durulmaya değer bir konudur. Çünkü dilbilim çalışmaları ortaya koymuştur ki, dilde bir *gösteren (signifiant)* genellikle, önce somut bir *gösterilen’i (signifié)* karşılamakta, zamanla ve kullanım alanı genişledikçe yeni somut ve soyut yan anlamlar kazanmaktadır. Sözcük bugün Türkiye Türkçesinde *bula-*, *bulan-*, *bulaş-*, *bulandır-* biçimlerinde, değişik çatılarla yaşayan bir eyleme dayanıyor; *bulğa-* biçiminin türevi olarak karşımıza çıkıyor.

Somut bir kavramı dile getiren *bulğa-* eylemi hiç kuşku yoktur ki, başlangıçta somut anlamda kullanılmıştır. Nitekim Kâşgarlı’da rastladığımız bu anlam (“*ol suwuğ bulğadı = o suyu bulandırdı*”, III, 289) bugün Türkiye Türkçesinde *bula-* kökünün bütün türevlerinde de temel anlam olarak yaşıyor⁴.

bulğaq’ın Köktürkçede, Kâşgarlı’daki anlamıyla kullanılmakta olması, bu sözcüğün Köktürk belgelerinden çok eskiye giden ve başlangıçta somut anlam taşıdıktan sonra yeni türevleriyle birlikte yeni soyut anlamlar kazanmış bulunan bir öge olduğuna tanıktır⁵. Çünkü *bulğa-* eylemi ve türevi olan *bulğaq* ancak somut anlamda, herhangi bir sıvı için kullanıldıktan sonra bir

² G. Doerfer, *bulğaq*, kökeni ve geçtiği kaynaklar üzerinde çok geniş bilgi verir (Türk. u. mong. Elemente §. 768 [II, 317]; ayrıca *bulamaç* maddesine bkz.: s. 769). Bilgin bu sözcüğün çeşitli Türk lehçelerinde olduğu gibi Moğolcada, Samoyetçede, Vogulcada, Rusçada ve Arapçada da Türkçeden alınma bir öge olarak görüldüğüne değinmekte, göçebelerin askeri - dini devlet anlayışında *el*, *yağı* ve *bulğaq* terimlerinin birbirleriyle ilişkili olduğunu, bunlardan *bulğaq*’ın en büyük suç olarak görüldüğünü belirtmektedir.

³ Sir G. Clauson, sözlüğünde (s. 336) ‘confusion, disorder; confused, disorderly’ biçiminde anlamlandırıyor. Bilgin, *bulğanç* biçiminin doğruluğu konusunda kuşkuludur.

⁴ Uygur metinlerinde de *bulğa-*, *bulğan-*, *bulğaq*, *bulğaş-*, *bulğanyuq* gibi birçok türevleri vardır.

⁵ *Allak bullak* deyimini de burada düşünülmalıdır.

somutlaştırma eğilimiyle⁶ soyut yan anlam da kazanmış olabilir. Temel anlamın bugün de yaşamakta olması, soyut yan anlamının daha VIII. yüzyılda yaygın bulunması, bu sözcüğün gerek biçim, gerekse anlam açısından daha o çağda belli bir gelişmeyi geriye bırakmış, soyut ve toplumsal konularla ilişkili bir kavram ve bir “ileri öge” olduğunu gösterir. Aynı sözcük ailesinden, başka ögelerin de Köktürkçede yaşamakta olduğu düşünülebilir, sanıyoruz.

qamşağ sözcüğü de yine somut bir eylemden yararlanarak soyut bir kavramı gösteren ileri bir ögedir (Somutlaştırma eğilimi burada da görülüyor). Kültigin yazıtında “*içim qağan ili qamşağ bolduqında*” tümcesinde (kuzey, 3. satır) geçen sözcük, ‘sarsılmış, karışıklığa uğramış’ anlamına geliyor⁷. Kökeni olan *qamşa-* ‘sallanmak, sarsılmak’ (*qamşat-* eylemi de vardır) uzun süre somut anlamda kullanıldıktan sonra soyut anlamı da anlatır duruma gelmiş, özel bir anlamda kullanılmıştır. Eski Türkçede *qam-*, *qamıl-*, *qamıt-*, *qamşat-* gibi, aynı aileden türevlere rastlandığını burada hatırlatmalıyız. Sözcük aynı aileden, ikincil bir türev de olsa, *qamşa-* biçimi kök olarak da düşünülse, onun gerek biçim, gerek anlam açısından belli bir gelişmeyi geride bıraktığı göze çarpmaktadır⁸.

Köktürk metinlerinde *adınçığ* sözcüğünün bulunması da konumuz açısından kimi gerçeklere ışık tutar, sanıyorum. Kültigin yazıtında “*adınçığ barq, adınçığ bediz*” (güney, 12. satır) biçimindeki tamlamalarda geçen sözcüğün Uygur metinlerinde *ada*, *adın*, *adınağu*, *adır-*, *adut-*, *adutla-*, *adıl-*, *adın-*, *adruq*, *adırthıg*, *adırğuluğ*, *adra*, *adıra* gibi 20 kadar türevi bulunan **ad-* kökünden türediği görülüyor⁹. Bunlar içinden bir ileri öge sayabileceğimiz *adınçığ*’ın Köktürkçede geçici, öteki türevlerin de bu dilde yaşamakta olduğuna, ancak yazıtlarda, konuların sınırlılığı nedeniyle geçmediğine tanıktır.

Aşağıda ele aldığımız eylemler de konumuz açısından ilgi çekicidir: *tapla-* eylemi Köktürkçede ‘kabul etmek, uygun görmek’ gibi soyut bir anlamda kullanılmıştır: “*üze teñri iduq yir sub[çim qa]ğan qutı taplamadı erinç*” (Bilge Kagan, doğu, 35. satır). Yine bir ileri öge olan bu eylemin kökeni Eski Türkçede geniş bir söz ailesine sahip olan *tap* ‘istem’ sözcüğüne dayanıyor.

Köktürkçede geçmeyen, ancak Uygur metinlerinde karşımıza çıkan *tap* ögesi (örn. *tapınça*, U II, 28, 2; 30, 32; Suv. 136, I: 487, 8..) *köñülünçe tapınca*, TT VII, 32, 18; ayrıca *taplançsız* [Alt. Gr.] gibi bir türevi görülüyor) Köktürkçede mutlaka yaşamış olmalıdır. Çünkü *tap* olmadan *taplamak* eyleminin var olabileceği düşünülemez. Ayrıca, bununla, geniş bir sözcük ailesine sahip

⁶ Somutlaştırma eğilimi konusunda bkz. D. Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, 1971, s. 124, 127.

⁷ Sir G. Clauson ‘insecure’ anlamında gösteriyor (s. 629). Sözcük burada, herhangi bir ülkede, herhangi bir nedenle düzenin bozulması, ülkenin sarsılması durumunu anlatıyor.

⁸ Burada biz *qamşağ*’ı *qamşa*’nın bir türevi sayıyor, konumuz anlam olduğundan, kökeni üzerinde durmayı gerekli görmüyoruz. Sir G. Clauson *qamşa-* eylemini *qamış*’a bağlıyor (s. 629).

⁹ Daha önce, bir başka açıdan değindiğimiz bu örnek ile ilgili kaynaklar için bkz. D. Aksan, *Kavram alanı - kelime ailesi ilişkileri : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1971*, s. 260.

olan, aynı zamanda çokanlamlı olduğu görülen *tap-* eylemi arasında hem biçim, hem de anlam açısından araştırılması gereken bir yakınlık vardır. Bu durumda *tapla-* eyleminin Köktürk metinlerinde hem bir ileri öge, hem soyut, hem de daha çok yazı diline özgü bir kavram olarak görülmesi gerekir, sanıyoruz.

Köktürkçedeki *ötün-* 'dilemek, istemek, rica etmek, saygı göstermek' eylemi de aynı açıdan, üzerinde durulması gereken ileri bir ögedir (Ton-yukuk yazıtında "*qağanıma ötüntim ança ötüntim*" tümcesinde [güney, 12. satır] ve başka yerlerde *ötün-* eylemine rastlanır).

Bir yandan Köktürk metinlerinde aynı sözcük ailesinden 'rica, dilek, sunuş' anlamındaki *ötüg* sözcüğünün geçişi (örneğin Bilge Kagan, doğu, 39. satır), bir yandan, daha sonraki metinlerde, Uygurcada *ötüg*'le birlikte *ötügçi* (Suvarnapr. 159, 12), *öte-* (Uigur. Sprachdenk. 289) öğelerinin yaşamış olması, Köktürkçede geçen *ötün-*in bir ileri öge olduğunu, bunun türetilbilmesi için aynı dilde *öt-* eyleminin de bulunması gerektiğini göstermektedir. Burada, 'danışma, öğüt' anlamındaki *öt*'ün¹¹ (*ötle-* eylemi de vardır) *ötün-*'le biçim ve anlam yakınlığı da ilgi çekici bir sorundur.

Köktürk metinlerinde rastlanan *artat-* eylemi de¹² aynı niteliktedir. "*eliñin törüñin kim arta(t)ı*" (Kültigin, doğu, 32. satır; Bilge Kagan, doğu, 19. satır) tümcesinde 'mahvetmek, harabetmek, bozmak' anlamında kullanılan eylem yine bir ileri öge olmalıdır. Kökene inildiğinde, Uygur metinlerinde görülen (TTIII, 6, 28) *arta-* 'mahvolmak, harabolmak' biçiminden¹³ önceye, *ar-* köküne varmak olasılığı üzerinde de durulmalıdır. Kültigin yazıtındaki (güney, 5. satır) "*süçig sabın yımsaq ağıñ arıp*" parçasında 'kandırmak, aldatmak' anlamında görülen *ar-*'ın yanı sıra, aynı metinlerde *artur-* 'kandırmak, aldatmak' (Kültigin, güney 6. satır) eylemi de geçer.

Bizce *arta-* ile *ar-* kökleri arasında anlambilim açısından ilişki olduğu gibi, bugün kesinlikle aydınlatılması kolay olmayan biçimsel bir ilişki de vardır. Bugün için eldeki belgelerde geçen sözcüklere dayanarak *ar-* — *arta-* gelişmesini ortaya koymak güç olsa bile 'kandırmak, aldatmak' anlamından 'mahvetmek, harabetmek' anlamına geçişin açıklanması güç değildir. Aldatı-

¹⁰ Sir G. Clauson'ın (s. 434) 'satisfaction, sufficiency; satisfactory, sufficient and the like' biçiminde karşıladığı sözcük kimi lehçelerde (Alt., Tel., bkz. Radloff, Wb. III, 946) 'die Gewalt, der Wille, die Lust' anlamında görülüyor. G. Doerfer (Türk. u. mong. Elemente II, 443), *tap* ögesinin Eski Türkçede 'Wunsch, Belieben' anlamında olduğuna değinmekte, bunun türevi olan *tapla-*'ın 'für gut befinden, wählen, zustimmen, billigen' anlamında kullanıldığını belirtmekte, Türkçe *tap* ve *tapla-*'ın Moğolca *taya* ve *tayala-* ile gılgisine dikkati çekerek Türkçe ve Moğolcadaki gelişmesini açıklamaya çalışmaktadır.

¹¹ Örneğin Irk Bitig'de (58) geçer; Sir G. Clauson bunun *ö-*'den *-t* ile türetildiğini olası sayıyor (s. 36).

¹² *artat-* için bkz. Sir G. Clauson, s. 208.

¹³ Krş. yine aynı metinlerdeki *artaq* (Suvarnapr. 135; 13-14); bunun için de bkz. Sir G. Clauson, s. 204.

lan, kandırılan bir kimsenin ya da bir ülkenin mahvolduğu, harabolduğu her halde rahatlıkla düşünülebilir.

Köktürkçe metinlerde geçen *saqın-* eylemi de yine ilgi çekici bir örnektir¹⁴. Bu dilde geniş bir kullanım alanı olan sözcüğün hem çokanlamlı olduğunu, hem de Eski Türkçede çok geniş bir sözcük ailesine sahip bulunduğunu görüyoruz. Kültigin yazıtında sık geçen (örn. “*inim kültigin kergek boldı özüm saqındım*, kuzey, 10. satır) sözcük Uygurcada ‘düşünmek, üzerinde durmak, planlamak’ demektir (ör. TTIII, 137, 108; *saqınç* da ‘düşünce’ anlamına geliyordu).

Uygur metinlerinde *saqın-* ve *saqınç*’ın yanı sıra *saqınçlıq*, *saqı-*, *saquş-*, *saquş*, *saquşsız*, *saqurğu* gibi türevlere de rastlanır. Bu türevlerin Köktürkçede bulunmadığı düşünülse bile, Köktürkçedeki *saqın-*’ın bir köken olduğu, bundan önce *saq-* kökünün var olması gerektiği rahatlıkla kabul edilebilir, sanıyoruz. Öte yandan Kâşgarlı’da ‘işte uyanık ve zeyrek olan’ biçiminde açıklanan (I, 333–22) *saq* sözcüğü bugün Anadolu ağızlarında ‘uyanık, tetikte’, ‘uykusu hafif kimse’, ‘çok iyi duyan kulak’ anlamlarında geniş bir kullanım alanına sahiptir (Bkz. Derleme Sözlüğü X, 3516). Ayrıca bugün de yaşayan, hele *Allah saklasın* deyiminde eski anlamını daha iyi yansıtan *sakla-* eyleminin varlığı da göz önünde tutulmalıdır. Bunlara ek olarak ‘düşünmek’ ile ‘korumak’ ‘himaye etmek’, ‘muhafaza etmek’ arasındaki anlam yakınlığı, bütün bu türevleri bir köke bağlamak olanağı bulunduğunu göstermektedir¹⁵. Kaldı ki, bugün kullandığımız *say-* ve *san-* eylemleri de gerek biçim, gerek anlam açısından aynı aile içinde düşünölmelidir. Böylece, biçim ve anlam açısından pek çok gelişmeye sahne olan bir *sa-* kökü ortaya çıkmaktadır.

Kısaca değindiğimiz bu sözcüklerin hepsi, benim “ileri öge” olarak nitelendirdiğim örneklerdendir. Bu örnekler bir yandan birtakım birincil öğelerin, kendilerinden önce var olması gereken sözcüklerin Köktürkçede yaşadığını göstermekte, bir yandan da birer soyut, anlatımda ayrıntıya inen kavram olarak daha VIII. yüzyılda Türkçenin eriştiği anlatım olanaklarına tanıklık etmektedir (Bunlardan bir bölümünün çokanlamlı olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır).

Daha önce de örneklerini verdiğimiz bu sözcüklerin çokluğu, Köktürk evresinin – bazılarının düşündüğü gibi – Türkçenin yazı diline dönüşmesinin hemen sonrasına ait bir dönem olmadığını, yerleşmiş, eskimiş bir yazı diline tanıklık ettiğini gösterdiğini sanıyoruz. Bu türden çalışmalarla varılacak sonuçlar dilimizin eskiliğine ışık tuttuğu gibi Türkçenin, Altay dilleri arasındaki yakınlıkların bir akrabalığa değil, bir kültür birliğine dayandığı yolundaki görüşleri zayıflatacak kadar eskiye gittiğini, dolayısıyla aradan, akrabalığın ortaya konmasını güçleştiren çok uzun bir sürenin geçmiş olduğunu gösteren ipuçlarıdır, sanıyorum.

¹⁴ Bu sözcük üzerinde, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi adlı kitabımızda uzunca durulmuştu (s. 145). Burada sözcüğün başka yönleri üzerinde de duruyoruz.

¹⁵ Sir G. Clauson *saqın-*’ı *sa:k*’ın dönüşlü biçimi olarak göstermekte (s. 812), *sa:k-*’ı da *sa:-*’dan *-k-* ile türemiş saymaktadır.